

Földhasználat és földtulajdon-szerkezet

Kovách Imre

1. Előljáróban

A földtulajdon a magyar gazdaság tekintélyes vagyoni tétele. A leggazdagabbak listáján nincs olyan, aki kizárólag földtulajdonának az értéke miatt került volna a vagyoni rangsor elejére, de a földbirtok fontos eleme néhány esetben a listavezetők vagyónak. A 2016-ban eladott 130 000 hektár szántóföld átlagára 1,302 millió forint volt hektáronként (*KSH, 2017*), ami 1,48 millióra nőtt 2017-re (*Közpöncei, 2018*). 2016-ban 4 670 267 hektár volt a használt mezőgazdasági terület nagysága, és ezen belül 3 830 386 hektár volt a szántóterület, amelynek a 2017-es átlagáron számolt értéke 56 669 milliárd forint. A föld értékét tovább növeli az Európai Unió területalapú támogatása, amelynek összege 2017-ben 158,9 milliárd forint volt. A mezőgazdaságra jutó összes támogatás pedig 547,9 milliárd forint, amelynek ugyan nem teljes összege kapcsolódott a föld használatához, hiszen az állattartás támogatása is beleértendő, de ez az összeg akkor is érzékelteti azt, hogy a földtulajdon nem csupán a forgalmi érték miatt lehet jelentős vagyoni tétel. A termőföld értékének a gazdasági (és egyben társadalmi) jelentőségét növeli, hogy a 2089 község többségében a föld a legjelentősebb, esetenként egyetlen, gazdasági erőforrás.

A föld tulajdonjogának és használatának szerkezete, valamint a tulajdon- és a használati jog jelentős mértékben különbözött az agrártörténet minden korszakában, és ez így van jelenleg is. A használt mező- és erdőgazdasági területek 42 százalékát bérlet formájában művelték 2016-ban. A szántóterületeknél a bérelt földek aránya ennél magasabb: 55 százalék (*KSH, 2017*). A gazdaságok 42 százaléka használ bérelt földet, ami a 100 hektár fölötti gazdaságok negyedénél és még inkább az 500 hektárnál nagyobb gazdaságokban az összes művelt terület felét, háromnegyedét is jelentheti (*Csurgó és szerzőtársai, 2016*). A szántóföldek ára valamivel több mint két és félszeresére, a bérletek ára kétszeresére nőtt 2008 és 2016 között. A statisztikák a mezőgazdasági területekre vonatkozó adatokat a ténylegesen használt földek, tehát egy gazdaságra kivetítve a saját tulajdonban levő és a használt bérelt területek

együttes adatai szerint adják meg. A részletes földstatisztikák a földhasználat-szerkezet – és nem a földtulajdon-megoszlás – sajátosságainak a megismeréséhez nyújtanak támpontot, éppen ezért ez a tanulmány is a magyarországi földhasználat szerkezetét mutatja be. Az agrártermelés egy kevésbé hangsúlyozott meghatározója a mezőgazdasági és a termelésbe vont területek nagyarányú csökkenése. A termőterület mintegy nyolcvan év alatt 1,328 millió hektárral, a mezőgazdasági terület 2,219 millió hektárral csökkent (*1. táblázat*). Az 1990 utáni időszakban zajlott le a termőterület-csökkenés kétharmada, a mezőgazdasági terület csökkenésének fele. 2017-ben néhány ezer hektárral nőtt a mezőgazdasági terület, de ez sem változtatott számottevően a csökkenés tendenciáján. Az urbanizációs folyamatok, az autópálya- és útépítések, a földtulajdonviszonyok rendezetlensége és a földelhagyások, a természetvédelmi területek kiterjedésének egyharmados növekedése 1990 után mind hozzájárultak a termőföld és a művelés alá vont területek csökkenéséhez. A mezőgazdasági terület vesztesége csak 1990 után 50-60 mezőváros összes földjének a területével ér fel.

1. táblázat. A mezőgazdasági és a termőterület változása 1935 és 2017 között (ezer hektár)

Év	Művelés alól kivett terület	Mezőgazdasági terület	Termőterület
1935	601,7	7571,6	8698,1
1945	649,7	7498,3	8642,6
1950	728,2	7375,5	8570,8
1970	925,1	6875,1	8378,1
1980	1003,8	6473,0	8299,8
1990	1587,5	6473,0	8235,0
2000	1587,5	5853,9	7715,5
2009	1528,2	5783,3	7775,2
2017	1932,0	5352,3	7370,6

Forrás: Verőné (2010) és KSH (2018).

2. A földhasználat koncentrációja

A földhasználat szerkezete lényegében az EU-csatlakozás időszakára már az erős koncentráció jegyeit mutatta. A KSH 2007-ben végrehajtott gazdaság-szerkezeti összeírása szerint az ötven hektárnál nagyobb gazdaságok használták a termőföld 80 százalékát (*KSH, 2014*).

2. táblázat. A használt mezőgazdasági terület nagysága gazdálkodási formánként (hektár)

Mezőgazdasági terület nagysága hektár	Gazdasági szervezetek			Egyéni gazdaságok			Összesen		
	2010	2013	2016	2010	2013	2016	2010	2013	2016
1 hektárnál kisebb	90	82	131	84 292	67 299	47 578	84 386	67 379	47 709
1–1,9	304	302	513	53 094	47 321	44 362	53 399	47 623	44 874
2–2,9	448	498	728	51 297	47 020	44 581	51 745	47 518	45 309
3–3,9	559	515	828	47 311	44 128	42 863	47 871	44 642	43 691
4–4,9	691	684	995	42 331	41 016	42 480	43 021	41 700	43 475
5–9,9	3 958	4 278	5 430	179 887	174 793	187 940	183 845	179 071	193 370
10–19,9	10 040	10 296	11 401	258 789	270 203	267 662	268 829	280 499	279 063
20–49,9	31 347	32 320	32 914	441 484	456 901	467 310	472 830	489 220	500 224
50–99,9	50 798	52 437	58 642	394 831	405 847	454 929	445 629	458 283	513 571
100–199,9	107 243	110 000	117 451	411 927	420 556	485 239	519 170	530 556	602 690
200–299,9	115 684	115 402	128 099	291 655	324 905	361 693	407 338	440 307	489 793
300–499,9	180 091	180 892	202 586	111 814	125 491	205 671	291 904	306 383	408 257
500–999,9	400 170	410 020	474 788	43 179	37 781	67 401	443 349	447 801	542 188
1000–2499,9	761 351	738 200	632 328	6 645	4 356	4 641	767 996	742 556	636 969
2500-nél nagyobb	528 775	465 750	279 083	–	–	–	528 775	465 750	279 083
<i>Összesen</i>	<i>2 191 548</i>	<i>2 121 676</i>	<i>1 945 917</i>	<i>2 418 537</i>	<i>2 467 616</i>	<i>2 724 350</i>	<i>4 610 085</i>	<i>4 589 292</i>	<i>4 670 267</i>

Forrás: KSH (2016).

A koncentráció jeleként nőtt a gazdasági szervezetek száma, és az ezredfordulótól az egyéni gazdaságokban is számottevően növekedett a nagyobb gazdaságok földhasználata. 2007-re az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok művelésében volt az egyéni használatú földek fele. A legnagyobb földterületek már a 21. század első évtizedében is a gazdasági szervezetek használatában voltak. Az egyéni gazdaságok száma gyors ütemben csökkent. Az 1992-ben 1 395 800 egyéni gazdaságot tartottak számon, 2000-re már csak 958 500, 2013-ra 446 000 maradt (KSH, 2014). 2010-ban 13 830 gazdaság, az összes termelő egység alig több, mint két és fél százaléka használta a mezőgazdasági terület háromnegyedét. 1752 gazdaság művelte a föld 44 százalékát, 2 032 474 hektárt (KSH, 2012).

Alapvető tendenciákat tekintve, 2010-et követően sem változott a földhasználat koncentrációjának a mértéke, bár kisebb csökkenés tapasztalható (2. és 3. táblázat).

3. táblázat. A mezőgazdasági területet használó gazdaságok száma nagyságkategóriák szerint, gazdálkodási formánként

Mezőgazdasági terület nagysága hektár	Gazdasági szervezetek			Egyéni gazdaságok		
	2010	2013	2016	2010	2013	2016
1 hektár alatt	204	200	288	370 032	299 790	209 712
1–1,9	219	216	365	39 363	34 552	32 753
2–2,9	188	212	305	21 762	19 697	18 938
3–3,9	168	153	241	14 092	12 997	12 716
4–4,9	158	156	225	9 683	9 335	9 685
5–9,9	561	602	753	25 972	24 953	26 807
10–19,9	704	721	798	18 727	19 435	19 264
20–49,9	964	998	1022	14 420	14 847	15 188
50–99,9	702	725	807	5 700	5 864	6 470
100–199,9	745	763	818	3 002	3 050	3584
200–299,9	468	463	516	1 180	1 297	1 464
300–499,9	471	467	518	307	348	560
500–999,9	562	574	659	69	63	111
1000–2499,9	489	477	467	5	3	4
2500-nál nagyobb	129	112	61	–	–	–
<i>Összesen</i>	<i>6732</i>	<i>6839</i>	<i>7843</i>	<i>524 314</i>	<i>446 229</i>	<i>357 257</i>

Forrás: KSH (2016).

A 2500 hektárnál nagyobb gazdaságok száma mintegy felére, a használatukban levő föld területe 528 775 hektárról 279 083 hektárra esett vissza 2010 és 2016 között. Az 1000 és 2500 hektár közötti gazdaságok száma is valamivel

kisebb volt 2016-ban, mint 2010-ben. A nagyobb, 100 és 1000 hektár közötti gazdaságok száma azonban 6804-ről 8230-ra nőtt, a használatukban levő föld pedig 1 661 761 hektárról 2 042 928 hektárra változott. Valójában a földhasználat koncentrációjának a mértéke nem csökkent, és az esetek többségében az történt, hogy az területalapú EU-támogatás felosztási rendjének a változása miatt a legnagyobb birtokokat kisebb egységekre bontották. 2014-ig az EU egységes területalapú támogatásának egy hektárra jutó összege független volt a birtok nagyságától. 2015-től a támogatások korábbi felosztását egy bonyolultabb, lényegét tekintve egy meghatározott birtokkategória felett degresszív rendszere váltotta fel. A nagyobb területeken gazdálkodóknak megérte a művelt terület kisebb tulajdonjogi egységekre bontása, ami azonban a földhasználat koncentrációjának a mértékén ténylegesen nem változtatott.

A földhasználat szerkezetének a bemutatásához tartozó kiegészítő információ, hogy a KSH körülbelül 720 000 darab gazdaságméretet el nem érő, döntően önellátást szolgáló termelőegységet tart nyilván, amelyek 2016-ban 22 471 hektárt műveltek. A legkisebb, 1 hektár alatti, de a gazdaságméretbe sorolás alá tartozó, egyéni gazdaságok száma zuhanásszerűen csökkent, például 2013 és 2016 között 90 000-rel. Hasonló a gazdaságok számának a vízszintes eloszlás az 1–10 hektár közötti méretkategóriában is. A 10–50 hektár közötti gazdaságok földhasználat is nőtt valamelyest. Ennél nagyobb arányú az 50 hektárt meghaladó gazdaságok területnövelése az utóbbi három évben, különösen a 300–1000 hektár közötti kategóriákban, ahol a növekedés együttesen 200 000 hektár körüli volt. A földhasználat-koncentráció mértékét így egyáltalán nem tekinthetjük kisebbnek a korábbi évtizedhez hasonlítva.

Az egyéni gazdaságok, valamint a gazdasági szervezetek számának és használt területének az összehasonlításából sem igen lehet a földhasználat-szerkezet koncentrációjának a csökkenésére következtetni. A 2. és a 3. táblázat adataiból inkább azt láthatjuk, hogy mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek száma és használt földterülete nőtt az 50 hektárnál nagyobb, de különösen a 100 hektárt meghaladó birtokkategóriákban, a 1000 hektárnál nagyobb gazdaságkategóriákat kivéve. Az egyéni gazdaságok száma nőtt 2013 és 2016 között, de ez elenyésző mértékben változtatott a földhasználat szerkezetén. A 380 000 hektár állami tulajdonú föld, az összes mezőgazdasági terület mintegy 8 százalékának az eladása 2015–2016-ban sem módosította a földhasználat koncentrációját. Bár kisebb birtokosok is jutottak állami földekhez, az állami földeladások legnagyobb nyertesei a nagyobb gazdaságok voltak (Ángyán, 2014, Kovách, 2016a és 2016b), ami a nagybirtokosok csoportjának az összetételét részlegesen átrendezte, de a földhasználat szerkezetét nem.

A gazdaságok 4,3 százaléka, 16 039 termelőegység használja a mezőgazdasági terület háromnegyedét, 8762 gazdaság (az összes 2,3 százaléka) művelésében volt a föld közel kétharmada 2016-ban. Az ezer hektárnál nagyobb 532 gazdaság (0,1 százalék) használja mezőgazdasági terület 19,6 százalékát, 916 052 hektárt. A 1302 darab, ötszáz hektárnál nagyobb gazdasághoz (az összes 0,3 százaléka) tartozik 1 458 240 hektár, az összes mezőgazdasági terület 31,2 százaléka.

A terepmunkák tapasztalatai azt mutatták, hogy a földhasználat koncentrációja az előbbieken megadottnál is nagyobb lehet (Kovács, 2016, *Csurgó és szerzőtársai*, 2016, Kovách, 2014). Az egy gazdaság művelése alá tartozó termőföld tulajdonjogát eseténként több tulajdonos nevére jegyezték be a legkülönböző okok miatt (például a támogatási rendszer változása, a földtulajdon eredete, családi vagyonomegosztás, üzemszervezés). A földtulajdon megosztása egy családon belül nemcsak a nagyobb vállalkozásokban, hanem a kisebb családi üzemekben is előfordulhat. A tulajdonjog ilyen megosztását a statisztikai rendszer nem minden esetben tudja követni, viszont egy másik adatbázis, legalább is 2014-ig, lehetővé tette a földkoncentráció valós nagyságának az ellenőrzését. Az Európai Unió egységes területalapú támogatás rendszere (*Single Area Payment Scheme, SAPS*) évente jelentős összegekkel segítette az agrártermelést. 2014-ig évente hektáronként egységesen 60 000–70 000 forint volt az uniós támogatás összege, és a gazdáknak alapvető érdeke fűződött a teljes földtulajdon regisztrációjához. A támogatás összegét a támogatott névvel és lakcímével együtt az interneten keresztül nyilvánosságra kellett hozni, és ez az adatbázis teremtett alkalmat a földtulajdon és földhasználat viszonyok pontosabb elemzésére (Kovách, 2014, 2016b). A támogatás folyósításának a rendszerét 2015-től megváltoztatták: a korábban egy hektárra jutó egységes forintösszegek helyett a támogatások felosztása regresszív módon történik, ezért a földhasználat szerkezetének az elemzésére a SAPS-adatbázis 2015-től nem alkalmas. Az 1200 hektár feletti gazdaságok elvileg nem kaphatnak a területalapú EU-támogatásából.

2014-ben a SAPS-listán szereplő földek területe 417 511 hektárral nagyobb a 2013-as KSH gazdaságszerkezeti összeírása (KSH, 2014) szerint kimutatott mezőgazdasági termelésben használt földeknél. Mindez önmagában is figyelmeztet, hogy bár az agrárstatisztikákban megjelenő földhasználati trendeket valóságosnak tekinthetjük, de a földhasználat-szerkezetnek lehetnek olyan elemei, amelyek a koncentráció nagyobb mértékére utalnak.

A pontosabb elemzéshez először egy tulajdonos esetére a támogatás teljes összegét az egy hektárra jutó összeggel osztva lehetett a tényleges földterület nagyságát kiszámítani, majd ezeket az adatokat rendeztem az SPSS programmal a tulajdonos(ok) lakcímére úgy, hogy az egy lakcímmel rendelkezők

földjeit összevontam. Az eljárást birtokrekonstrukció néven publikáltam (Kovách, 2014, 2016b). A módszer hitelességét a terepen történő ellenőrzés bizonyította. A birtokrekonstrukciós eljárással 30 524 gazdaságnak, a SAPS-listán szereplő összes gazdaság 16,8 százalékának a földjei kerültek összevonásra. A 30 524 darab föld összevonása a tulajdonosok azonos lakcímei alapján az agrárstatisztikák szerinti földhasználati adatoknál nagyobb koncentrációt mutatott ki (4. és 5. táblázat). A 30 524 darabban levő 287 036 hektár került összevonásra 13 227 gazdasághoz, átlagosan 21,7 hektár nagyságban. 4506 esetben 10 hektár feletti, 2507 gazdaságnál 20 hektár feletti, 975 az ötven és 490 a száz hektárt meghaladó területek összevonásának a száma. A lakcímmre rendezett eljárást követő földösszevonás végső összesítésben 43 751 összevont és befogadó gazdaságra, a SAPS-lista földhasználóinak a negyedére vonatkozott.

4. táblázat. A gazdaságok számának a megoszlása a használat földnagyság-kategóriái szerint (az egy hektár alatti földek kivételével)

Birtokkategória (hektár)	SAPS a birtokrekonstrukció előtt, 2014 (darab)	Száza-lék	SAPS a birtokrekonstrukció után, 2014 (darab)	Száza-lék	GSZÖ 2013* (darab)	Száza-lék
1,0–5,0	76 923	45,4	69 496	44,8	77 403	50,7
5,1–10,0	32 227	19,0	28 994	18,7	25 355	16,6
10,1–50,0	43 743	25,8	40 258	26	35 652	23,4
50,1–100,0	7 734	4,6	7 673	4,9	6 547	4,3
100,1–200,0	4 563	2,7	4 520	2,9	3 785	2,5
200,1–500,0	2 898	1,7	2 843	1,8	2 579	1,7
500 felett	1 209	0,7	1 283	0,8	1 241	0,8
Együtt	181 892	100,0	155 067	100,0	152 562	100,0

* Gazdaságszerkezeti összeírás.

Forrás: Kovách (2016b) 49. o., SAPS (2014), GSZÖ, 2013: KSH (2014) alapján saját számítás.

A 200 hektár feletti és különösen az 500 hektárt meghaladó gazdaságok földjeinek az átlagos nagysága nőtt az azonos címre rendezett földek összevonásával. A 10–50, az 50–100 és 100–200 hektár közötti gazdaságok használt földjeinek az átlaga is lényegében azonos maradt a birtokrekonstrukciót követően, bár 113 000 hektárt soroltam át ezektől az egységektől a nagyobb gazdaságokhoz. A birtokrekonstrukcióval 60 gazdasághoz került 500 hektárt meghaladó föld, amelyek közül kilenc az egyéni gazdaság. 51 gazdaság a 60-ból a rekonstrukció előtt is 500 hektárnál többet művelt, de a másik kilenc is legalább 300 hektárt regisztrált a SAPS rendszerében. 21 gazdasági társaság-

hoz és két egyéni gazdasághoz jutott 1000 hektárnál több föld. A SAPS-listán 2843 darab 200–500 hektár közötti gazdaság van, ami 415-tel több, mint ami a 2013-as gazdaságszerkezeti összeírásában szerepel (KSH, 2014).

5. táblázat. A használt föld átlaga és együttes nagysága a birtoknagyság-kategóriák szerint, az egy hektárnál kisebb földek kivételével (hektár)

Birtokkategória (hektár)	Átlag	Összes föld
<i>SAPS-lista, birtokrekonstrukció előtt, 2014 (N = 194 851)</i>		
1,0–5,0	2,5	194 903,0
5,1–10,0	7,2	231 085,5
10,1–50,0	21,4	938 773,5
50,1–100,0	70,3	543 519,9
100,1–200,0	139,3	635 697,6
200,1–500,0	289,6	839 398,3
500 felett	1287,2	1 556 206,6
Együtt	29,2	4 939 584,6
<i>SAPS-lista, birtokrekonstrukció után, 2014 (N = 155 067)</i>		
1,0–5,0	2,5	176 705,5
5,1–10,0	7,2	207 700,3
10,1–50,0	21,8	877 645,5
50,1–100,0	70,2	538 319,4
100,1–200,0	139,5	630 475,5
200,1–500,0	295,8	840 937,5
500 felett	1299,9	1 667 785,9
Együtt	31,9	4 939 569,5
<i>KSH gazdaságszerkezeti összeírás (N = 152 562)</i>		
1,0–5,0	2,3	181 483
5,1–10,0	7,0	179 071
10,1–50,0	21,5	769 722
50,1–100,0	69,9	458 206
100,1–200,0	140,2	530 711
200,1–500,0	289,5	746 697
500 felett	1334,5	1 656 168
Együtt	29,6	4 522 058

Forrás: Kovách (2016b) 50–51. o., SAPS (2014) és KSH (2014) alapján saját számítás.

Az összevonások után 1041 gazdaság szerepel a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok között, és 205 623 hektárral magasabb a nagyobb gazdaságok által használt föld összterülete a KSH 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírásához (KSH, 2014) képest. Ezek alapján a földhasználat-koncentráció mértékét az agrárstatisztikákban kimutatott – önmagában is a kiterjedtebb gazdaságok jelentős túlsúlyát mutató – adatoknál is nagyobboknak fogadhatjuk el. A nagyobb birtokok üzemszervezetére, a nagygazdaságok céghálóira és a kereszt-

tulajdonlásra vonatkozó elemzések szerint (Kovách, 2016b) a birtokkoncentráció még a SAPS-listák alapján számítottnál is kiterjedtebb.

Az egy hektárnál nagyobb gazdaságok száma sokkal kisebb lehet a kereszttulajdonlások és cégkapcsolatok miatt, mint ami a 2014. évi SAPS-listán szerepel (155 067), a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás (KSH, 2014) jelzett (157 662), valamint a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás (KSH, 2016) mutatott ki (161 117). Van olyan forrás is, amely csak 100 000 körüli egy hektárnál nagyobb gazdasággal számol (Juhász–Schumann, 2015). A nagyobb birtokok szám- és méretcsökkenésére vonatkozó agrárstatisztikai kimutatásokat az előbbieket alapján érdemes óvatossággal kezelni.

A földhasználat-koncentrációt duális természetűnek írtuk le, ami annak a jelzésére szolgál, hogy a nagyobb egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek is jelentősen növelték a használatukban levő földek területét az utóbbi két évtizedben. A kisüzem, egyéni gazdaság és nagyüzem kettőssége a hazai agrártermelés strukturális sajátossága a 19–20. század fordulójától. A földosztások, a szövetkezesítések során kísérletet tettek a mezőgazdasági kisüzem felszámolására, majd a földreprivatizáció a nagyüzem megszüntetését célozta meg, de a kettős üzemstruktúra időről időre visszarendeződött (Fertő–Fogarasi, 2007). A földhasználat-koncentráció dualitásának a fogalma azt hangsúlyozza, hogy a koncentráció értékelésénél és mérésénél nem célravezető csupán az egyéni gazdaságokkal szemben a gazdasági szervezetek földhasználatát kimutatni, hanem arra mind a két mezőgazdasági üzemtípus esetében külön is szükség van. A koncentráció az egyéni gazdaságok esetében inkább a kilencvenes évek második felétől az uniós csatlakozásig, valamint az utóbbi nyolc évben nőtt, míg a gazdasági szervezetekben az ezredfordulótól, az állami gazdaságok eladása után és 2006–2008-ig, majd különösen 2014–2016-tól erősödött, bár ez egyértelmű tendencia volt – ugyan sajátos körülmények között – a földhasználat minden 1990-et követő korszakában.

A földhasználat koncentrációja túlnyomórészt politikai döntések és az azok hatására elindult gazdasági folyamatok következménye volt. A földkárptótlás módja és a szövetkezeti törvény, az agrárium állami támogatásának a leépítése és a piaci kereslet csökkenése determinálták a koncentráció első, 1990 és 1995 közötti szakaszát. A földkárptótlás lebonyolítása sok helyen elhúzódott, a visszajutott föld átlagos nagysága négy hektár volt, ami semmiképp sem volt elég egy család eltartásához, de még a számottevő jövedelmekiegészítéshez sem. 400-500 ezer fő lépett ki kényszerűségből a mezőgazdasági szektorból, földjeik gyorsan a nagyobb gazdaságokhoz kerültek. A földkárptótlással nem járt együtt hitelfelvételi lehetőség. A termelés eszközeinek a magánkézbe adásáról is törvény rendelkezett ugyan, de a végrehajtás módjának szabályozása inkább ahhoz vezetett, hogy a tőkeerős termelők

vásárolták fel az értékesíthető kárpótlási jegyeket, illetve a szövetkezeti üzlet- és vagyónrészeket (*Harcsa és szerzőtársai*, 1994). A földkárpótlás és a szövetkezetekkel kapcsolatos törvények végrehajtása a földhasználat-koncentráció első szakasza volt. A föld és a termelés koncentrációja a tökeerősebb magángazdaságokba már ebben az időszakban megindult (*Burgerné és szerzőtársai*, 1999). A felbomló agrárnagyüzemek egyéni gazdává váló vezetői sokkal nagyobb eséllyel jutottak hitelhez, mint az agrártermelés más szereplői, beleértve a nyolcvanas évek sikeres kisüzemi termelőit is (*Harcsa-Kovács*, 1996). A hitelképesség, a jogszabályok értelmezésében és érvényesítésében szerzett jártasság már e korai szakaszban nehezen behozható előnyhöz juttatták a volt szövetkezetek/állami gazdaságok magántermelésre váltó tagjait (uo.).

A földhasználat-koncentráció második szakaszában (1995 és 2004 között) a családi gazdaságok egy része volt képes növelni a földjeit, illetve az újonnan alapított gazdasági szervezetek. A koncentráció forrása ebben a szakaszban a gazdálkodással felhagyó több százezer gazda földjeinek felvásárlása és a bérelt földek növelése volt. Az 1990-es évek elejétől 2005-ig az egyéni gazdaságok száma a felére csökkent. Az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok 1992-ben még csak a földek 15 százalékát, viszont az ezredforduló első éveiben már az egyéni szektor földjeinek felét művelték. A gazdasági szervezetek száma 1991 és 2000 között a négyszeresére nőtt (*Takács*, 2010). A gazdasági szervezetek növekedésének forrása a 25 állami gazdaság privatizációja volt és a termelőszövetkezetek szétesése.

Az agrárpolitikai fordulat a szocialisták 1994-es győzelmével sem következett be, és a szövetkezetek utódszervezeteit nagyrészt egyben tartó agrármenedzsment gyors privatizációba kezdett. A dolgozók nagy részét elbocsátották, akik gyors ütemben váltak meg földtulajdonuktól. A kárpótlási és vagyonejegyek mélyen névrétéken aluli felvásárlása nagyrészt megtörtént 2000-ig. A földkoncentráció első szakaszában a törvénykezés és a mezőgazdasági politika államigazgatási eszközei (a támogatások megvonása, az agrárrolló kinyitása) voltak a politikai befolyásolás indirekt, de teljes agrárszerkezet-váltást eredményező eszközei. A második szakaszban (1995–2004) a sikeres egyéni gazdák, a volt szövetkezeti és állami gazdasági menedzsment tagjai mellett a politikai kliensek jelentek meg a földhasználat-koncentráció legfontosabb szereplőiként. A politikai hatalom a második szakasztól az indirekt szabályozás mellett közvetlenül is beavatkozott a földtulajdonviszonyokba és a földhasználatba. A koncentráció harmadik periódusa 2004–2010. A kisebb gazdaságok számának a további csökkenése növelte a felvásárolható földeket. Egy évtized alatt 350 000 kistermelő hagyott fel a gazdálkodással. Az agráriumon kívüli befektetők ekkor jelentek meg a földpiacon és

földhasználatban. A külső tőkebefektetések az ezredforduló környékén indultak el (Kovács, 2016). A külső befektetések egyik következménye az agrárkomplexumok létrehozása volt, amelyek a nagyobb magángazdaságokkal együtt a korszak közepétől a mezőgazdasági terület háromnegyedét használták. Az egyes gazdaságok által művelt földterületek kiterjesztésének a módja ebben a szakaszban részben a szakaszos privatizálás, valamint a piaci felvásárlás és a földbérek növelése volt.

A negyedik szakaszban, 2010 után, a földhasználat koncentrációjának a szerkezete kevésbé változott. 167 000, a leginkább saját fogyasztásra termelő hagyott fel a gazdálkodással. Több agrárkomplexumot összekapcsoltak, és új külső befektetők jelentek meg. Az állami tulajdonú földek tartós bérlete, majd a tulajdonjogának a megszerzése vált a földhasználat-koncentráció legfontosabb forrásává. 2013-ban 1 796 000 hektár tartozott a Nemzeti Földalaphoz, amelyből 305 744 volt tartós haszonbérletbe adva. A 100 hektár feletti gazdaságok négyszer több föld bérleti jogát kapták meg, mint a kisüzemek. A bérletek fele nem helyi gazdákhöz került (Ángyán, 2012, 2014). A haszonbérleti szerződések 83 százalékát 2010. szeptember 1. előtt kötötték. A bérbe adott föld átlagos nagysága 80 hektár volt. Az 2010 utáni szerződések átlagos földnagysága 18 hektár volt. A haszonbérleti rendszer nyilvánvalóan nem csökkentette a földhasználat koncentrációját, mint ahogy a 2015-ben a „Földet a gazdáknak” elnevezésű program sem vezetett jelentősebb földhasználat-szerkezeti változáshoz. A programba vont 360-380 ezer hektárból (az összes mezőgazdasági terület 5-7 százaléka) 300 ezer hektárt aukciókon, míg a három hektárnál kisebb területeket árverés nélkül adták el. Egyéni gazdaságok is szereztek földet az aukciókon, de a legnagyobb nyertesek rendre a nagygazdaságok tulajdonosai, illetve a politikai kliensek voltak (Kovács, 2016b).

A KSH (2016) gazdaságszerkezeti összeírása szerint csökkent a legnagyobb földhasználó gazdaságok száma, és nőtt a családi gazdaságok földhasználata (különösen a 100 hektár feletti termelők esetében). Mindennek azonban, ahogy az előzőkben kifejtettük, egyáltalán nem biztos, hogy a földhasználat-koncentráció csökkenése a következménye, sőt az egyéni gazdaságok között is nőtt a nagyobb területet művelők aránya. A kormány döntést hozott 970 000 hektár osztatlan tulajdonú földterület nevesítéséről, amely 300 000 földegységet, tehát átlagosan kicsi földnagyságot jelent. A nevesítéssel ezek a földek is eladhatóvá válnak, és nagy valószínűséggel a nagyobb gazdaságok birtokába vagy bérletébe kerülnek.

A magyarországi földhasználat-szerkezet európai összehasonlításban a bolgár, a cseh, a brit, az észt, a portugál és szlovák mellett a legkoncentráltabbak közé tartozik. Az 1935-ös magyarországi földbirtokszerkezettel törté-

nő összehasonlítása szerint is kifejezetten koncentrálnak írható le a jelenlegi földhasználati struktúra. 1935-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok, az összes 4 százaléka használta a föld 43,1 százalékát, míg 2014-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok 1,3 százaléka művelte a mezőgazdasági terület 68 százalékát (Kovách, 2016b).

A földhasználat 1990 utáni koncentrációjának minden szakaszában erőteljes volt a politikai beavatkozás szerepe. A földkézpótlás, a vagyonszerzés rendszerének a kialakítása és a szövetkezeti törvény, a mezőgazdasági támogatások leépítése politikai konstrukció volt, aminek egyenes következményeként indult meg a földek tulajdonjogának a felvásárlása és a földbérletek sokasodása. Az ezredforduló körüli években az állami gazdaságok és a szövetkezetek nagyobb utódszervezetei közvetlen politikai beavatkozással kerültek magántulajdonba. A harmadik szakaszban az uniós támogatások rendszerének a kialakítása és az állami földbérletek felosztása történt, míg 2010 után továbbra is az uniós pénzek elosztása, az állami tulajdonban levő 380 000 hektár kiárusítása és a földvásárlás előnyös hitelfeltételeinek kialakítása voltak a politikai beavatkozás legfőbb eszközei.

3. A koncentráció társadalmi hatásai

A földhasználat koncentrációjának elsődleges társadalmi hatása a százezres tömeg kiszorulása az agrárszektorból. A nyolcvanas évek végén 1,1 millió főt foglalkoztattak az agrárszektorban, és a háztartások hatvan százalékában termeltek saját fogyasztásra vagy értékesítésre élelmiszert. A kilencvenes évek elején a kárpótlási folyamatok következményeként 1,398 millió kisüzem jött létre, és az átalakuló mezőgazdasági nagyüzemekben alkalmazottak létszáma nagyon gyorsan csökkent (Harcza és szerzőtársai, 1994). Jelenleg 900 000 háztartás termel saját fogyasztásra élelmiszert gazdaságméretet el nem érő nagyságban, 200 000 család használ egy hektárnál kisebb földet, 148 000 egyéni, családi földhasználóról tudunk, az egyéni gazdaságokban és a gazdasági szervezetekben 114 333 állandó alkalmazott, 128 305 időszakosan foglalkoztatott dolgozik (6. táblázat). A KSH munkaügyi statisztika 129 300-es létszámot ad meg 2017-es mezőgazdasági foglalkoztatotti létszámnak. Nincs valós adat arról, hogy az egy hektárnál nagyobb 148 000 családi gazdaság vezetője főállásúként, nyugdíj, nem mezőgazdasági foglalkoztatottsági viszony, más főfoglalkozás mellett dolgozott-e a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban ezzel együtt maximum 200 000 fő aktív munkavégzésével számíthatunk, ami jelentős és gyors csökkenést mutat. A specializáció és a gépesítés következtében egyre kevesebb munkaerőre van szükség az agrárágazatban, másrésztől a szakképzett munkaerő hiánya is érezhető. A földkon-

centráció elsődleges következménye az egymilliót is meghaladó tömeg közel teljes kiszorulása a mezőgazdaságból, ami az egyik alapvető oka a nagyarányú vidéki szegénységnek.

6. táblázat. Az állandó, az időszakos és a nem fizetett családi munkaerő száma a mezőgazdaságban, 2016

Ledolgozott munkanapok száma	Az állandó alkalmazottak száma		Az időszakos alkalmazottak száma		A nem fizetett családi munkaerő száma
	gazdasági szervezet	egyéni gazdaság	gazdasági szervezet	egyéni gazdaság	
0–56	5 223	1 883	28 506	53 684	345 600
57–112	5 206	1 202	9 250	10 613	178 757
113–168	5 453	1 879	7 258	3 140	73 157
169–224	13 424	2 245	12 337	3 516	42 323
225 és több	67 443	10 374	–	–	71 008
Összesen	96 749	17 584	57 351	70 954	710 844

Forrás: KSH (2016) alapján saját szerkesztés.

A mezőgazdasági termelés társadalmi beágyazottságát mutatja, hogy a gazdálkodók számának csökkenése ellenére a felnőtt magyar lakosság 45 százaléka termel valamilyen formában élelmiszert, aminek a legelterjedtebb változata a csupán saját fogyasztásra termelés (Kovách, 2016b). A felnőtt népesség csupán 34,6 százalékának nincs valamilyen múltbeli vagy jelenlegi kapcsolódása a mezőgazdasághoz (Kovách, 2012 *Csurgó és szerzőtársai*, 2017).

A vidéki lakosság hátrányainak a halmozódása mellett az agrártársadalom belső struktúrájának az átalakulása is szorosan kapcsolódik a földhasználat szerkezeti folyamataihoz. Az agrártársadalomban négy társadalmi réteggel számolhatunk: az önellátásra termelő és öt hektár alatti földeken minigazdaságot működtetők, a kis és közepes gazdaságok tulajdonosai, a nagybirtokos és végül az mezőgazdasági alkalmazottak csoportjai. A legkisebb, elsősorban saját fogyasztásra termelők száma nagyon gyorsan csökken a koncentráció, az öregedés, az életmódváltás és a szegénység miatt, de még mindig háromszázézeres tömeget alkotnak. Az önellátásnak kettős funkciót tulajdonít az irodalom: egyrészt a szegények és az alsó középrétegek hagyományos túlélési stratégiája, másrészt a felsőbb osztályok természetes forrásból származó élelmiszer iránti növekvő igénye és életmódváltási törekvései motiválják. A kis és különösen a közepes gazdaságok termelése a hagyományos vegyes termékszerzettől a specializált gazdálkodás irányába mozdult el. Még a 10 hektár alatti gazdaságok fele is a növénytermesztésre szakosodott.

A gazdák nagyobb része az idősebb korosztályhoz tartozik, ami a specializáció további folytatását is jelentheti. A fiatalabb termelők nagyobb területen gazdálkodnak, és teljesen felhagytak a termelés hagyományos formáival. Az egyéni gazdák iskolai végzettsége és a használt föld nagysága között szignifikáns az összefüggés (Kovách, 2016b). A 200 hektár feletti gazdák 43 százalékának felsőfokú végzettsége van, a 100–200 hektár között gazdálkodók egyharmada diplomás. A 100 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók között nincs csak alapfokú végzettségű. Az iskolázatlan vagy alacsony végzettségű gazdák lassan eltűnnek az agrártermelés középmezőnyéből. A 200–500 hektáron vagy még nagyobb területen gazdálkodók jelentős vagyoni tulajdonosai, gazdasági és hatalmi kapcsolathálójuk és presztízsük következtében domináns szereplői a helyi társadalmaknak. A legnagyobb birtokok legfeljebb kétezerre tehető tulajdonosa együttesen nagyobb földterület birtokol, mint a 19. század első felének arisztokratái.

Három csoport hajtotta végre húsz év alatt a legnagyobb arányú földhasználat-koncentrációt. A mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok felső- és középvezetőinek egy része játszott főszerepet a nagyüzemek földjeinek egységben tartásában, majd magántulajdonná alakításában és modernizálásában. Ők adják megítélésem szerint a legnagyobb birtokosok kétharmadát. A második, 20 százalék körüli csoporthoz azok az egyéni gazdálkodóként indulók tartoznak, akik a kilencvenes években vásárolták fel vagy vették bérbe földjeik egy részét, majd ezzel az tőkével kapcsolódtak be a nagyobb, államilag vezérelt földprivatizációkba. A harmadik, létszámát tekintve legkisebb csoporthoz a külső befektetők, a politikai kliensek, a helyi politikai vezetők és a helyi oligarchia, valamint a külföldi születésű nagyvállalkozók tartoznak. Az 1302, ötszáz hektárnál nagyobb birtokkal rendelkező tulajdonos használja a magyarországi mezőgazdasági terület egyharmadát.

4. Összegzés

A földtulajdon értéke jelentős nagyságú, amelyet az EU-források, különösen a területalapú támogatások tovább növelnek. A földhasználat szerkezetének koncentrációja a földképzési és szövetkezeti törvény után a kilencvenes évek elejétől az Európai Unióhoz történő csatlakozásig jelentős mértékűvé vált mind a történelmi, mind a nemzetközi összehasonlítás szerint. A koncentráció extrém méretére jellemző, hogy legnagyobb 1300 gazdaság használatában van a mezőgazdasági terület harmada, és hogy a 8700 nagygazdaság műveli a föld kétharmadát. A földhasználat és a földtulajdon koncentrációja a földképzési törvényi rendezésének és végrehajtásának, az agrártámogatások gyors és radikális leépítésének, és a sorozatos politikai beavatkozása-

soknak a következménye. Számottevően az állami tulajdonú földek 2010 utáni eladása és az egyéni gazdaságok földhöz juttatásának a politikai programja sem változtatott a nagygazdaságok nyomasztó túlsúlyán.

A földhasználók száma radikálisan csökken. Két évtizeddel korábban 1,5 millió család kapcsolódott valamilyen formában a földműveléshez, míg 2016-ig milliós tömeg hagyott fel a gazdálkodással. A vidéki szegénység egyik okát ebben a változásban találjuk meg. Az agrártársadalom szerkezete erősen polarizált. 16 ezer gazdaság, ahol csupán alig 100 ezer alkalmazott dolgozik, használja a mezőgazdasági terület háromnegyedét. A nagytulajdonosok mellett a néhány tízezer kisebb egyéni gazdaság és a nagyon kicsi fölterületen termelők 400 ezret meghaladó tömege jelentik az agrártársadalom legfontosabb csoportjait.

IRODALOM

- Ángyán József (2012): Föld- és birtokpolitika alulnézetből. Megyei esettanulmányok az állami földbérelti rendszer értékeléséhez. IV. jelentés a földről. Gödöllő, http://www.kiegyenafold.hu/userfiles/file/IV_jelentes_a_foldrol_20121215_NG_2013042_2.pdf.
- Ángyán József (2014): Mi lesz veled magyar föld, mezőgazdaság, vidék? Megjelent: Andrásfalvy Bertalan–Ángyán József–Márai Géza–Molnár Géza–Tanka Endre: A magyar föld sorsa, Agroinform Kiadó, Budapest, 101–108. o.
- Burgerné Gimes Anna–Kovács Csaba–Tóth Krisztina (1999): A mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete. Agrárgazdasági Tanulmányok. 13. Agrárgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Csurgó Bernadett–Kovács Imre–Megyesi Boldizsár (2016): Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók Megjelent: Kovács Katalin (szerk.): Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest, 37–68. o.
- Csurgó Bernadett–Csizmady Adrienne–Kovács Imre–Megyesi Boldizsár (2017): Területiség és társadalmi integráció. Megjelent: Kovács Imre (szerk.) Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. MTA TK Szociológiai Intézet; Belvedere Meridionale, Budapest–Szeged, 183–213. o.
- Fertő Imre–Fogarasi József (2007): Családi gazdaság versus ipari farm. Szociológiai Szemle, 2007/3–4. 38–52. o.
- Juhász Attila–Schumann Róbert (2015): A nagyon gazdag magyar gazda-milliárdosok nagyon sok pénzt kapnak az Európai Uniótól. A K-monitor blogja, május 30. https://k.blog.hu/2015/03/30/az_egy_evvel_korabbinal_jelentosen_nagyobb_agrartamoga_tashoz_jutottak_a_csanyi_es_a_simicska_cegbiro.
- Harcza István–Kovács Imre–Szelényi Iván (1994): A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle, 1994/3. 15–44. o.
- Harcza István–Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. Megjelent: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport, 1096. Tárki, Budapest, 104–134. o. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a887.pdf>
- Kovács Imre (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai. Argumentum, Budapest.

- Kovács Imre (2014): A földkoncentráció kutatása és a birtokrekonstrukciós módszer. *Metszetek*, 4, 138–144
- Kovács Imre (2016a): Földből élők és földhasználati módok Hajdúnánáson. Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 472–493. o.
- Kovács Imre (2016b): *Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 177 o.
- Kovács Katalin (szerk.) (2016): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Köpöncei Csilla (2018) Megállíthatatlanul nő a termőföld ára. *Magyar Idők*, február 15. <https://magyaridok.hu/gazdasag/megallithatatlanul-no-hazai-termofold-ara-2799348/>
- KSH (2012): *Magyarország mezőgazdasága, 2010. Általános mezőgazdasági összeírás (Végleges adatok)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/amo10.pdf>.
- KSH (2014): *Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013 (végleges adatok)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso13.pdf>.
- KSH (2016): *Agrárcenzusok – Agrárium 2016, gazdaságszerkezeti összeírás*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2016_tablak.
- KSH (2017): *Mezőgazdasági termőföldárak és bérleti díjak, 2016*. Statisztikai Tükör, november 3. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/mgfoldarak/mgfoldarak16.pdf>.
- KSH (2018): *KSH 4.1.4. Földhasználat művelési ágak és gazdaságcsoportok szerint (1990–)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_omf001b.html?down=2508.666748046875
- SAPS (2014): *SAPS-adatbázis*. <http://www.mvh.gov.hu/portal/MVHPortal/default/mainmenu/alkalmazasok/tamogataskereso/MVHTamkeresoPortletWindow?action=e&windowstate=normal&mode=view&ev=t2014>, (Utolsó letöltés: 2015. június 15.
- Takács József (2010): *A mezőgazdaság és élelmiszeripar üzemi szerkezete*. Szaktudás Kiadó Ház Rt
- Verőné Wojtaszek Malgorzata (2010): *Földhasználati tervezés és monitoring*. Nyugat-magyarországi Egyetem, Székesfehérvár.

